

Kapitalizmus és elidegenedés

A XXI. század marxista elidegenedés-elmélete felé

Az elidegenedés-elmélet újraéledése

Az elidegenedés-elmélet újraéledőben van. Miután hosszú ideje úgy tekintették – az esszencializmusra és az erkölcsi paternalizmusra való tendenciája miatt – mint a korai kritikai elmélet egy ereklyéjét, az elidegenedés fogalmának mindazonáltal van egyfajta magyarázó ereje, amely miatt nehéz lenne elhagyni. Choquet szerint¹, „a mai viták a filozófiában és a társadalomtudományokban lehetővé teszik számunkra – valójában bátorítanak is rá – hogy visszanyerjük és megerősítsük azokat a kritikai meglátásokat, amelyeket hagyományosan az elidegenedés fogalmához kapcsolnak”. A mai, az elidegenedés egy új elmélete után kiáltó kérdések közé tartozik az elidegenedés, elszigeteltség és mentális betegségek, amelyekről beszámolnak az emberek, az emberiség paradox tehetetlensége a maga az ember által teremtett kulturális, technológiai és környezeti változásokkal szemben, s olyan politikai mozgalmak kialakulása, amelyek a társadalmi frusztráció és a politikai jogfosztottság széles körben elterjedt érzéseit kamatoztatják a maguk céljaira.² Az elmúlt évtized során több kísérletet tettek különböző szerzők, hogy kidolgozzák és a mai társadalmainkra alkalmazzák az elidegenedés fogalmát.³ Ez a cikk azzal akar hozzájárulni ehhez a tudományos vállalkozáshoz, hogy Marx kései írásai, és különösen a *Grundrisse* alapján igyekeznek az elidegenedés elméletét megkonstruálni. Az 1857–58 telén jegyzetfüzetek soraként megírt *Grundrisse* olyan egyedülálló meglátásokat tartalmaz Marx elméleti és politikai gondolkodását illetően, amelyekre más írásaiban csak utal. Néhány kivétellel⁴ csak kevés tanulmány foglalkozott kiterjedtebben a Marx kései írásaiban található elidegenedés-elmélettel. Ehelyett a legtöbb, a kérdéssel foglalkozó tudományos munka túlnyomóan vagy kizárólag a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* citálta, amelyet Marx 1844-ben

írt.⁵ Mi több, gyakran halljuk azt az állítást is, hogy az elidegenedés előkelő helyet tölt be Marx korai írásaiban – de azután hamarosan maga mögött hagyta ezt a fogalmat. Choquet például azt írja, hogy miközben „Marx döntő szerepet juttatott az elidegenedésnek a korai Gazdasági-filozófiai kéziratokban [...], későbbi gazdasági írásaiból ténylegesen eltűnt”.⁶ A későbbi írásokban szereplő elidegenedés-fogalomnak ez a figyelmen kívül hagyása komoly jelentőséggel bír, hiszen a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* még azelőtt íródott, amit általában Marx gondolkodása legjelentősebb fejleményeinek tekintenek, nevezetesen a történelmi materializmus és a politikai gazdaságtan felé fordulása előtt, és mint ilyent, némelyek úgy látják ezt az írást, mint amely részben, vagy akár egészében összeegyeztethetetlen a marxizmus kifejlett formájával. Az elidegenedés ezért némileg kényelmetlen helyzetet foglal el a marxista konceptuális apparátuson belül, olyannyira, hogy vitatott kérdés még az is: egyáltalán létezik-e marxista elidegenedés-elmélet vagy sem.⁷

Ez a cikk azon a meggyőződésen alapszik, hogy az elidegenedés elmélete szervesen hozzátartozik Marx kapitalizmuselemzéséhez, hogy a marxista elidegenedés-elmélet rekonstruálásával lehetséges jónéhány, általában az elidegenedés elméletéhez kapcsolódó elméleti problémát megközelíteni, és hogy egy ilyen elmélet hasznos lehet mai társadalmaink megértéséhez. Ezután kifejtem, hogy Marx későbbi munkáiban, különösen a *Grundriss*ében találjuk a legértékesebb erőforrásokat ehhez a vállalkozáshoz. A cikk elméleti érvelését négy fő lépésben fejtem ki. Az első két részben az emberi természettel, a munkával és a társadalommal foglalkozom, és az elidegenedést olyan folyamatként definiálom, amelynek során a termelés eredményeit elsajátítják és tőkévé alakítják. Aztán megtárgyalom az elidegenedést abban a kontextusban, hogy hogyan írja le Marx a kapitalizmus hatását a társadalomfejlődésre, ezt követően azt állítom, hogy a kapitalista társadalomfejlődésben rejlő pozitív, haladási lehetőségeket visszájára fordítja az elidegenedés és a társadalmassulás dialektikája, amelynek során a társadalom lehetőségeinek, hatalmának és az egymástól való kölcsönös függésnek az objektív bővülését tehetetlenségként és izolációként élék meg az emberek.

Az ebben a cikkben alkalmazott megközelitésem azon alapul, hogy Marx munkáját, és általában a marxizmust úgy értelmezem mint egy diszkontinuus projektet, amely számos átfogalmazáson ment át, de amelyben a központi kérdés – nevezetesen a kapitalizmus elemzése és az ebből levont következtetések a társadalomra, az emberiségre

és a történelemre nézve – mégis állandóak maradnak.⁸ Miközben az elidegenedés témája mindvégig központi jelentőségű Marx írásaiban, úgy érvelek, hogy Marx az elidegenedésről vallott korai és kései nézetei között elegendő különbség van ahhoz, hogy indokolt legyen kizárólag a későbbi változattal foglalkoznunk. Ezért nem fogok bővebben a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* található elidegenedés-elmélettel foglalkozni, amelyet máshol a szakirodalomban lényegében már feltártak.⁹ Marxról adott saját értelmezésemet Lukács,¹⁰ Jean Paul Sartre,¹¹ Moishe Postone¹² és Sean Sayers¹³ inspirálták, az ő adósuk vagyok, s elsődlegesen azért írtam, hogy hozzájáruljak a kortárs társadalomelmülethez. Ez a cikk azzal akar hozzájárulni ehhez a területhez, hogy kifejti az elidegenedés egy olyan elméletét, amely kizárólag az elidegenedésnek a *Grundriss*ében található felfogását világítja meg, specifikálja és megtárgyalja az elidegenedés-elmélet négy hagyományos problémáját, majd a társadalmasulás és az elidegenedés dialektikáját javasolja mint olyan általános keretet, amelyen belül megérthetjük az elidegenedésnek a társadalomfejlődésre gyakorolt következményeit, és részletesebb következtetéseket vonhatunk le a marxista elidegenedés-elméletből, mint amennyire ez eddig sikerült. Az elméletnek a mai társadalomkutatásra gyakorolt relevanciája egyik példaként az utolsó rész azt mutatja meg, hogyan segíthet a marxista elidegenedés-elmélet megmagyarázni azt, amit úgy nevezek mint a társadalom ereje és az ember izolációja paradoxonját a mai kapitalista társadalmakban, majd javasol bizonyos hipotéziseket, amelyek révén az elidegenedés társadalmi és pszichológiai következményeit empirikusan vizsgálhatjuk.

Háttér

Ebben a részben felvázolom azt a négy kritikát, amelyeket általában fel szoktak hozni az elidegenedés-elmélettel szemben, és amelyekkel itt foglalkozni akarok. Az első kritika arra vonatkozik, amit Ricoeur úgy nevezett, a fogalom „szemantikai túlterheltsége”.¹⁴ Mint a köznyelvbe is bekerült kevés marxista elméleti kifejezés egyikét,¹⁵ az „elidegenedés” szót az idegenség, tehetetlenség, elszigeteltség és eltávolodás szubjektív tapasztalatára szokták használni, egyszersmind a társadalmi fragmentálódás és dezintegrálódás általános folyamataira is. Ehhez kapcsolódik az is, hogy nincs világos határ az elidegenedés és más marxista fogalmak, például az árufetisizmus és az eldologiasodás,

valamint az anómia, társadalmi dezintegrálódás, individualizálódás és hasonló szociológiai fogalmak között.¹⁶ Miközben ez is mutatja a fogalom intuitív magyarázó erejét, az elidegenedés fogalmához tartozó sokféle tudományos, normatív és politikai jelentés valószínűleg felhigítja annak tudományos és analitikus potenciálját, egyszersmind összezavarja következményeit a politikai cselekvésre és a politikai kritikára nézve.

Az elidegenedés-fogalom ellenében vélhetően a második kritikának van a legnagyobb befolyása, annak, amely szerint az elidegenedés fogalma egy „emberi lényeg” fogalmára hivatkozik, ami ellentétesnek tűnik azzal a historizáló jellegű érveléssel, mely egyébként jellemzi a marxi gondolatot. Ennek az érvelésnek egy különösen erős változatát fogalmazta meg Althusser,¹⁷ aki amellet érvelt, hogy Marx első szövegeit (beleértve a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* is) a későbbi munkáktól egyfajta episztemológiai „cezúra” választja el, amelynek során Marx nagyjából elvetette saját korábbi nézeteit. Külön kiszemelve az elidegenedés fogalmát, Althusser amellet érvelt, hogy a fogalom előfeltételezi egy „egységes emberi lényeg” létezését, miközben a „tudományos” marxizmus azon alapul, hogy radikálisan szakít „minden olyan elmélettel, amely a történelmet és a politikát az ember lényegére” alapozná.¹⁸ Althusser szerint az elidegenedés Marx által a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* kifejtett elmélete egyáltalán nem is marxista, hanem pusztán a hegelianus és feuerbachianus filozófia maradványa. Ezért Althusser szerint továbbra is az „elidegenedésről” beszélni a kritikai társadalomelméleten belül idegen ideológiai tendenciát jelent, amely veszélyezteti a tudományos marxizmus fejlődését, és ezért ezt a beszédmódot egy elvi „antihumanizmussal” kellene felcserélni, amely elveti a strukturális problémáknak „az Ember” problémáiként való megfogalmazását.

Althusser Marx-olvasata azonban vitatott maradt, és annak a projektnek, hogy létrehozzanak egy „tudományos” marxizmust, megtisztítva a filozófiától, az idealizmustól és az ideológiától, csak kevés kortárs híve van.¹⁹ Azonban azt az állítást, hogy az elidegenedés fogalma a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban kizárólag Marx korai munkásságához tartozik, és az ezzel összekapcsolódó elképzelést, hogy Marx elidegenedés-fogalma csak amolyan kidolgozatlan próbálkozás, még mindig széles körben reprodukálják a tudományos irodalomban.²⁰ Még sokkal befolyásosabb Althussernek az esszencializmuson gyakorolt kritikája, amelyet Jaeggi szerint,²¹ „common sense”-ként fogadnak el a baloldali orientáltságú kritikai elméletben. Az emberi természetre

való hivatkozást ma általában éppenséggel a politikai *konzervativizmussal* rokonítják, mivel az emberi természetre gyakran vagy azért hivatkoznak, hogy a létező társadalmi rendet igazolják, vagy hogy az emberi élet korábbi, hagyományosabb formáihoz való visszatérést védelmezzék vele. Előfeltételezni és idealizálni egy alapvető emberi lényegét az elidegenedés egy olyan koncepciójához is vezethet, amely úgy írja le az elidegenedést, mint az egyén és a társadalom közötti elkerülhetetlen konfliktus kifejeződését. Ez a felfogás különösen általános az elidegenedés egzisztencialista elméletei esetében,²² de néha éppúgy Marxnak is tulajdonítják. Például Acevedo egy cikke,²³ amely Durkheim anómia-elméletét hasonlítja össze Marx az elidegenedésről szóló írásaival, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-kal, egy olyan marxi nézőpontot ír le, amelyben az emberek „akkor teljesednek ki, amikor szabályok és korlátok nélkül élnek, és csak később rontja meg őket az elnyomó társadalmi erők jelenléte”. Acevedo értelmezése tipikus esete annak, amikor az elidegenedés elméletét úgy értelmezik, mint általában véve a társadalmi szervezet, „mint olyan” kritikáját, amiből az következik, hogy az elidegenedés csak a társadalomból való egyéni elmenekülés vagy a társadalom-előtti „természeti állapotba” való visszatérés révén lenne meghaladható.

Az elidegenedés fogalmát azért is kritizálják sokszor, mert úgy mond paternalista módon feltételezi egy olyan egyetemes emberi „jó” fogalmát, amely felülírhatja az emberek saját tapasztalatait és vágyait.²⁴ Ez a paternalizmus különösen elnyomóvá válik, hogyha azzal az elképzeléssel párosul, hogy az embereknek lehet „hamis tudata”, amely megakadályozza őket abban, hogy realizálják saját „elidegenedett” állapotukat. Az *Egydimenziós emberben* például Marcuse²⁵ egy olyan emberi szubjektumot ír le, akit „annyira magába nyel elidegenedett létezése”, hogy azonosul saját elidegenedésével, lelkesen magáévá teszi, s amellett érvel, hogy ez „az elidegenedés egy előrehaladottabb állapotát” jelenti ahhoz az állapothoz képest, amelyben az emberek tényleges elégedetlenséget élnek meg a társadalmi renddel. Ennek az erkölcsi paternalizmusnak az egyik mellékterméke lehet a tömegkultúrának és az élet „nem autentikus” formáinak a megvetése, ahol az ember javának a meghatározása lényegében a teoretikusok „előjogává” válik. Az elidegenedés elméletének konzervatív és paternalista implikációi miatt a fogalom nehezen tűnik kibékíthetőnek a marxizmussal mint politikai projekttel, amely egy olyan társadalmi rend víziójának van elkötelezve, mely szakít a kapitalista modernitással, de ugyanakkor belőle fejlődik ki, és ame-

lyet a demokratizálódásnak és a tömegek mozgósításának radikális folyamata révén kellene megvalósítani.²⁶

Eddig négy fő, az elidegenedés elméletéhez kapcsolódó elméleti problémát tekintettem át, nevezetesen: a fogalom *szemantikai túlterheltségét*, az *esszencializmust*, a *konzervativizmust* és a *paternalizmust*. Jelen cikket az a meggyőződés motiválja, hogy a marxista elidegenedés-elmélet csak úgy szabadítható meg ezektől a problémáktól, hogy ha az elidegenedést nem úgy gondoljuk el, ahogy a korábbi értelmezések hajlottak rá, mint egyéni és szubjektív tapasztalatot, de nem is úgy, mint az emberi cselekvés egy inherens részét, vagy a társadalmi szervezet „mint olyan” egy elkerülhetetlen következményét.²⁷ Mert ahhoz, hogy az elidegenedés elmélete összeegyeztethető legyen a kapitalizmus marxista kritikájával, állítom, képesnek kell lennie arra, hogy (1) úgy magyarázza az elidegenedést, mint a kapitalista társadalmak egy speciális vonását, nem pedig mint az emberi élet egy egyetemes vonását, (2) részletesen megmagyarázza, hogy az elidegenedés hogyan alakul ki objektív folyamatként a termelés szervezetéből és (3) összeegyeztethető legyen egy társadalmasultabb és kevésbé elidegenült társadalomról szóló progresszív politikai vízióval. Az elidegenedés olyan marxista elméletének a megalkotása, amely eleget tesz ezeknek a követelményeknek, lehetővé teszi számunkra, hogy szociológiai magyarázatot nyújtsunk a tehetetlenség, az eltávolodás és elszigeteltség egyéni tapasztalataira, olyan módon, amely újra centrumba állítja a kapitalizmus kritikai elemzését a demokratikusabb, igazságosabb és ökológiailag fenntarthatóbb társadalmakért folytatott harcban.

A termelés, a szubjektum és a társadalom

A *Grundrisse* annak a kritikájával kezdődik, amit Marx a „18. századi egyén” fogalmának nevez, amely az emberi lényt úgy mutatja be mind elszigetelt és már a társadalomban való létezését *megelőzően* kialakult egyént, aki előre meghatározott (és pedig rendszerint gazdasági) célok elérése érdekében racionálisan cselekszik. Marx specifikusan az egyéniség ilyen ábrázolását különösen azért kifogásolja, mert ez bizonyos lényegi emberi jegyek, mint az ész, az önérdék vagy a cserélési hajlandóság kifejezését látja az egyénben, s ezt az emberképet arra használja, hogy a kapitalizmust mint természetes társadalmi rendet mutassa be. Ehelyett Marx a 18. századi egyént úgy magyarázza mint

egy olyan történelmi átmenet termékét, amelynek során az embereket leválasztják hagyományos társadalmi szerepeiktől, s nélkülük az emberek úgy működnek mint önálló és formálisan egyenlő ágensok. Az elkülönülésnek az a szubjektív tapasztalata, amelyet ez az átmenet létrehozott, elhomályosítja azt a tényt, hogy valójában az emberek a kapitalizmusban objektíve jobban összekapcsolódnak, mint a történelem bármely korábbi pontján – erre a témára később vissza fogunk térni. Marx a „18. századi egyén” fogalmán gyakorolt kritikája előrevetíti a *homo economicus* fogalmának szociológiai kritikáit, amelyek azért bírálják ezt a fogalmat, mert figyelmen kívül hagyja az emberi cselekvés társadalmi kondicionálását, azzal a jelentős „csavarral”, hogy Marx szerint *maga a fogalom* is a kapitalizmusra való átmenet eredménye. Miközben Marx nyilvánvalóan kritikus volt saját kora közgazdászainak az emberi lényegről kifejtett elméletével szemben, ez nem implikálja automatikusan, hogy elvileg szemben állt volna a *mindenfajta* emberilényeg-fogalommal. Éppen ellenkezőleg: Marx munkássága magában foglal több olyan passzust, amelyekben éppen erről a tárgyról értekeznek. Az én céljaimhoz elég, ha rávilágítok két témára Marx a kérdésről szóló írásaiból: (1) az emberiség képes tudatos termelést folytatni és (2) hajlamosak vagyunk ezt más emberekkel együttműködve tenni.

A *tőke* első kötetében Marx a munkát olyan folyamatként írja le, amelyben a testünkhöz tartozó természeti erőket mozgásba hozzuk azért, hogy a természet anyagait egy, a mi szükségleteinkhez alkalmazott formában sajátítsuk el. Miközben minden élőlény átmegy ennek a folyamatnak valamilyen változatán, Marx szerint egy „kizárólag emberi jellemvonás” az, hogy azért dolgozunk, hogy olyan eredményeket hozzunk létre, amelyeket tudatosan elgondoltunk, már a termelés aktusát megelőzően. Megváltoztatva a külső valóságot szubjektív szándékainknak, szükségleteinknek és vágyainknak megfelelően, egyszersmind kifejlesztjük saját képességeinket és önfelfogásunkat is. Marx számára ezért a termelés egyszerre saját szubjektivitásunknak és annak a fő mechanizmusnak a kifejezője, amelynek a révén ez a szubjektivitás fejlődik. A termelés révén nemcsak mint egyéni ágensokat fejlesztjük önmagunkat, hanem egyszersmind kapcsolatokba lépünk és fejlesztjük ezeket a kapcsolatokat a természettel és más emberekkel. Marx szerint a termelés eredményei nem korlátozódnak a gazdasági termékekre mint olyanokra, hanem „magukba foglalják (a termelési folyamat) hordozóit, anyagi létfeltételeiket és kölcsönös kapcsolataikat”, amelyek működésének közös eredménye ponto-

san „a társadalom, a maga gazdasági szerkezetének szempontjából tekintve”.²⁸ Szembefordulva a gazdaság és a társadalom többi része különválasztásával, amelyet úgy a klasszikus, mint a mai közgazdaságtan feltételez, és amelyet a gazdasági redukcionizmus kritikusai néha reprodukálnak, Marx azt feltételezi, amit a *termelés kibővített felfogásának* nevezhetnénk, amelyben összefonódnak a termelés, az emberi szubjektivitás, a természet és a társadalom tényezői. Mint később meg fogom mutatni, a termelésnek ez a kibővített fogalma lényegileg tartozik hozzá a kapitalista társadalmat átható elidegenedés magyarázatához.

A termelés nemcsak a közvetlen együttműködés révén válik társadalmivá, hanem a munkamegosztás létrejötte révén is, amelynek keretében egymás számára termelünk. A *Grundrissé*ben Marx ez utóbbit az emberi társadalmiság egyik centrális vonásaként mutatja be. „Az a tény, hogy ez a szükséglet az egyik ember oldalán csak a másik terméke révén elégíthető ki, és megfordítva, és hogy az egyik képes megtermelni a másik szükségletének tárgyát, s mindketten úgy szembesülnek a másikkal, mint a másik szükséglete tárgyának tulajdonosával, azt bizonyítja, hogy mindegyikük túllép saját partikuláris szükségletén mint emberi lény, és emberi lényekként viszonyulnak egymáshoz, hogy közös nembeli lényegüket (*Gattungswesen*) valamennyien tudatosítják.”

A termelés ezért kétféle értelemben „társadalmi” – először is abban az értelemben, hogy a termelés társadalmilag van megszervezve és másodsor, abban az értelemben, hogy a termelés eredményei magukban foglalják „magát a társadalmat, azaz magát az emberi lényt a maga társadalmi viszonyaiban”.²⁹ Ezért a termelés a társadalom előfeltétele nemcsak abban az értelemben, hogy a termelés adja az emberiség fennmaradásának anyagi alapját, hanem mert a gazdasági értelemben vett „együttműködés” a társadalmi elismerés alapvető mechanizmusainak egyike. Ebbe az is beleértődik, hogy az együttműködés, az arra való képességünk, hogy egymáshoz viszonyuljunk, egyre fejlődik-erősödik az együttműködés kibővülésével és az emberi szükségletek differenciálódásával. Marx nem a munkamegosztást látja az elidegenedés elsődleges okának, ahogyan némely értelmezők érveltek,³⁰ hanem úgy érvel, hogy a „mások számára való termelés” inherensen hozzátartozik ahhoz, hogy a társadalmi létezés egyáltalán lehetséges legyen.

A *Grundrissé*ben Marx megjegyzi, hogy a politikai gazdaságtan tudósai hagyományosan úgy ábrázolták a munkát mint olyan kelle-

metlen tevékenységet, amelyet az egyénre akarata ellenére kényszerítenek rá. Amit a politikai gazdaságtan tudósai nem realizáltak Marx szerint, az az, hogy az akadályoknak a munka által való leküzdése önmagában véve is felszabadító tevékenység, amelyben „a külső célok megfosztódnak annak látszatától, hogy pusztán külső, természeti készletések lennének, s helyett maga az egyén által tételezett célokká válnak” – azaz önmegvalósítássá, a szubjektum tárgyiasulásává, tehát valódi szabadsággá, amelynek a cselekvő megvalósítása pontosan a munka. Ebben az idézetben az egyik fontos árnyalat az, hogy a termelő tevékenységet emancipálóként írja le, pontosan azért, mert felszabadít bennünket a külső természeti szükségletek nyomása alól, s helyett lehetővé teszi számunkra, hogy társadalmilag határozzuk meg vállalkozásunk céljait. Ezért, miközben Marx az emberi természet fogalmával operál, hangsúlyozza, hogy ezt a természetet ő nem úgy szemléli mint egyfajta „eszményt”, amelyre példát kell nyújtanunk a valóságban, vagy amelyhez vissza kell térnünk, hanem mint kiindulópontot, amelyet az emberiségnek meg kell próbálnia és meg is próbál meghaladni. Ha az emberiségre azt mondhatjuk, hogy van „lényege”, akkor tehát ez nem a természettől fogva adott, vagy a társadalmi létet megelőzően létező „emberi jegyek” egy statikus halmazát jelenti – ahogyan általában feltételezik –, hanem inkább a bennünk működő hajtóerőt arra, hogy átalakítsuk a valóságot: hogy cselekedjünk, termeljünk és alkossunk. Más szavakkal ez az „emberi lényegnek” egy „gyenge” fogalma, amely aláhúzza képességünket arra, hogy fejlődjünk, változzunk és újraalkossuk a valóságot, és amelyben a társadalmi termelés jelenti a fő mechanizmust, amelynek a révén ez a képességünk működik. Az elidegenedés elméletét illetően ez azt implikálja, hogy akkor leszünk elidegenült lények, ha megfosztanak attól a képességüinktől, hogy szabadon használjuk és fejlesszük termelőképességünket, vagy ha tevékenységeink eredményeit elidegenítik tőlünk és szembefordítják szándékainkkal. A következő részekben bizonyítani fogom, hogy Marx pontosan ilyen társadalmi rendként festette le a kapitalizmust.

A termelés eredményeinek elsajátítása és tőkévé alakítása

Mielőtt továbblépnénk az érvelés fő részéhez, szükséges először tisztáznunk egy fontos fogalmi árnyalatot: nevezetesen az *eltárgyasulás* és az *elidegenedés* közötti különbséget. Eddig a pontig azt hangsúlyoz-

tam, ami úgy írható le, mint Marxnak a termelésről alkotott *optimista* felfogása: A termelés mint az emberi önmegvalósítás és a társadalmi fejlődés fő forrása, ez a felfogás általánosságban a termelési *folyamatra* összpontosít. Bonyolultabb azonban a viszony a termelés aktusa és annak eredményei között. A termelés során tevékenységeink rajtunk kívül létező tárgyakként öltönek testet, ez az a folyamat, amelyet *tárgyasulásként* ír le Marx. A *Dialektikus ész kritikájában* Sartre³¹ úgy írja le az eltárgyasulást mint olyan folyamatot, amelyben egy olyan külső valóságot hozunk létre, amely saját tevékenységünket a megmunkált anyag formájában tükrözi vissza számunkra, mely azután előír bizonyos társadalmi imperatívuszokat, kötelezettségeket és bizonyos dolgokkal szembeni ellenállást számunkra. Sartre számára a megdolgozott anyag úgy jelenik meg mint amely egyszerre a gyakorlat terméke és tagadása, és az élőknek a mechanikusba való átfordítása, ahol az utóbbi úgy jelenik meg mint „visszajára fordított tükröződésünk”.³² A tárgyasuláson keresztül ezért egy olyan objektív valóságot teremtünk, amely egyidejűleg a reflexiója saját létezésünknek, és olyan külsődleges erő, amely kívül áll közvetlen irányításunkon, és folyamatosan azzal fenyeget, hogy korlátozza és uralja a mi szabad tevékenységünket.³³ Miközben ezt a leírást értelmezhetjük nyíltan pesszimistaként, fontos megjegyeznünk, hogy a megdolgozott anyag nem szükségképpen uralkodik az élők munkán, hanem pusztán csak képessége van erre. Ezenfelül Sartre az élő és a tárgyasult munka közötti konfliktust is úgy írja le mint amelynek áldásos következményei vannak, mivel ez mozdítja elő a társadalmi fejlődést azzal, hogy a munkát arra motiválja, hogy szüntelenül túllépjen anyagi feltételein.

Mivel a tárgyasulás minden anyagi tevékenység egyik vonása, az „elidegenedés marxista értelemben a kizsákmányolással kezdődik”,³⁴ azaz a tőke és a munka közötti viszonytal. Egy fontos szakaszban Marx a következőképpen írja le a különbséget az „eltárgyasulás” és „az elidegenedés” között:

„A hangsúlyt már nem az eltárgyasulás, hanem az elidegenedtség, a kifosztottság, az eladás állapotára kell helyezni; arra az állapotra, hogy az óriási objektív hatalom, amelyet maga a társadalmi munka teremtett önmagával szemben mint saját mozzanatainak egyikét, nem a munkához, hanem a termelés megszemélyesült feltételeihez, azaz a tőkéhez tartozik.”³⁵

Ebben a szakaszban Marx világosan azt állítja, hogy az elidegenedést az a tény különbözteti meg az eltárgyasulástól, hogy a termelés eredményei nemcsak tárgyasultak, hanem elbirtokolták őket a terme-

lőktől, és tőkévé alakították. Fontos hangsúlyoznunk itt, hogy a „tőke” szó itt egyszerre vonatkozik úgy a termelés közvetlen eredményeire, mint azoknak a társadalmi viszonyoknak az összességére, amelyek a termelési folyamat révén egyidejűleg termelnek és ugyanakkor újratermelődnék.³⁶ Marx azzal dolgozza ki a distinkciót a tőke két jelentése között, hogy leírja: hogyan jelenik meg a munka terméke a kapitalizmusban *idegen tulajdonként*, amely „a magáértvalóságában létező értéként” tárgyasul, és *idegen hatalomként*, amely a munkakerőt a többletérték és a tőke-munka viszony termelésére kényszeríti. Miközben a kizsákmányolás marxi elmélete elsődlegesen az érték objektív tulajdon formájában való elsajátításával foglalkozik, addig az elidegenedés fogalma ama folyamatokat, amelyek során a termelés eredményeit áthatja a tőke, és a maga számára állítja munkába, mint „szubjektív erőt” foglalja össze. Ahogyan a kapitalizmus fejlődik, érvel Marx, a termelés társadalmi és technológiai bázisa egyre inkább olyan formákban jelenik meg, amelyek a tőke gazdasági érdekeivel összeegyeztethetők. Ennek a folyamatnak a példája a munka termelékenységének növelésére szolgáló gépek kifejlődése, de magában foglalja az érzelmek áruvá válását is a munka új formáiban, egy olyan neoliberais szubjektum születését, amely arra kényszerül, hogy saját képességeit és viszonyait a piaci érték fogalmaiban szemlélje, valamint a társadalmi térnek a marxista geográfusok által leírt átalakítását. Ezek a példák mutatják, hogy a termelőtevékenység eredményei a kapitalizmusban olyan módokon tárgyasulnak, amelyek reprodukálják és erősítik a rendszert, ez olyan folyamat, amely nemcsak a hagyományos értelemben vett munkahelyen belül megy végbe, hanem kiterjed azokra a tevékenységekre, viszonyokra és szubjektív tényezőkre is, amelyektől a termelés függ.

Az elidegenedés ezért úgy határozható meg mint olyan folyamat, amelynek során a termékek kétféleképpen idegenülnek el termelőiktől. Először is azért, hogy magántulajdonként *sajátítják el* őket, másodszer pedig azért, hogy *átalakulnak* olyan társadalmi erővé, amely a termelők számára ellenőrizhetetlenül és érdekeik ellenében működik. Az elidegenedésnek a munka és a tőke közötti viszonyban való megalapozása jelentős előrelépést jelent Marx munkásságában. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* Marx különböző módokon írja le az elidegenedést mint általában véve a munka univerzális feltételét, mint amelyet a munkamegosztás okoz, mint a bér munka specifikus eredményét, vagy mint amely a magántulajdon intézményében gyökerezik. Ezekhez az inkonzisztenciákhoz jön még egy megjegyzés

A *szent családban*, amely szerint a tulajdonosi osztály és a proletár osztály „egy és ugyanazon emberi ön-elidegenedést” reprezentálják, ami azt implikálja, hogy az elidegenedés az emberi létezés egy egyetemes aspektusa. Mindezzel szemben Marx a *Grundrissében* konzisztensen úgy írja le az elidegenedést mint olyan folyamatot, amely a kapitalista termelési módban gyökerezik, és specifikusan a munkásosztályt érinti.

A következőkben meg fogom vizsgálni, hogy a kapitalista termelés fogalmának egy megfelelően kibővített értelemben való felfogása hogyan tesz képessé arra, hogy az elidegenedést úgy gondoljuk el, mint amely a tőke-munka viszonyon kívül is végbemegy. Pillanatnyilag amit fontos észrevennünk, az az, hogy az elidegenedés fogalma az élő és a tárgyiasult munka közötti általános ellentmondásnak a munka és a tőke közötti specifikus ellentmondássá való átváltozását jelöli. A kapitalizmusban a termelés eredményei nemcsak külsődleges és potenciálisan a termelőtől idegen valósággá válnak, hanem egyszerűen átjárja őket egy olyan társadalmi hatalom, amely a munkással idegen és ellenséges „Másikként” áll szemben. Más szavakkal: míg a tárgyiasulás minden munkához hozzátartozó vonás, addig az elidegenedés specifikusan a kapitalizmusbeli bérmunka egy vonása.³⁷ Ha figyelmen kívül hagyjuk az eltárgyiasulás és az elidegenedés közötti különbséget, az oda vezet, hogy úgy fogjuk értelmezni az elidegenedést, mint a társadalmilag szervezett termelés *minden* formájához inherensen hozzátartozó vonást. Tekintve, hogy a társadalmi termelés valamilyen formája előfeltétele bármilyen társadalmi rendnek, amit így feltételezünk, az egy lényegi, alapvető és történelemfeletti konfliktus lenne „az egyén” és „a társadalom” fölött, amely azokhoz a konzervatív és individualista implikációkhoz vezet, amelyeket korábban már megtárgyaltam. A következő részben meg fogom mutatni, hogy valójában ez Marx álláspontjának éppen az ellenkezője, és amellett fogok érvelni, hogy a kapitalista elidegenedés úgy értelmezhető, mint amely a társadalomfejlődésnek egy egyszerre progresszív és ellentmondásos vonása.

A kapitalista társadalmasulás

Annak érdekében, hogy meg tudjuk érteni az elidegenedés okait és következményeit a mai társadalomban, meg kell vizsgálnunk Marx gondolatvilágának egy gyakran alábecsült vonását: nevezetesen azt,

ahogy a kapitalizmus társadalmisító erejét értékeli. Munkásságában Marx mindenütt ismételten és következetesen hangsúlyozza a kapitalizmus rendkívüli képességét arra, hogy ösztönözze a technológiai, társadalmi és tudományos változásokat, a leghíresebb ezek közül a *Kiáltvány* profécijája, mely szerint a termelés folyamatos forradalmasítása, az összes társadalmi viszonyok szüntelen felborítása, az örökös bizonytalanság és mozgás a kapitalizmusban egy állandóan gyorsuló dinamikát teremt, amelyben az összes hagyományos társadalmi viszonyok felbomlanak.³⁸ Miközben ma a kapitalista fejlődés destruktív és anarchikus jellege a kapitalizmus marxista kritikájának az egyik kulcspontja, Marx a *Grundrissé*ben amellet érvelt, hogy a kapitalizmus fejlődésének *progresszív* funkciója is van: kitermeli és kiműveli azt az emberi lényt, akit ő – jelentőségteljes módon – *társadalmi* emberi lénynek nevez. Ennek a társadalmi lénynek másfajta szükségletei, képességei és relációi vannak, különbözők a korábban is létező emberi szükségletektől, minőségektől és viszonyoktól, amennyiben ezek az új emberi vonások magából a társadalomból, a társadalmi létezésből alakulnak ki. A kapitalizmusnak ezt a „társadalmisító” hatását leírva Marx különösképpen a kapitalizmusnak arra a tendenciájára világít rá, hogy a kapitalizmus a hagyományos és hierarchikus társadalmi viszonyokat egy olyan kibővült és személytelen gazdálkodási rendszerrel váltja fel, amelyben az emberek – legalábbis formálisan – egyenlő társadalmi jogokkal rendelkeznek. A társadalomban létező tradicionális kötöttségek eme felszámolásának megfelelően egy olyan változás, amelynek során a külső valóságot olyan módon észleljük, amelyben úgy a természet, mint a társadalom kivetkőzik a maga misztikus és titokzatos erőkkkel teli aurájából, ehelyett úgy kezeljük őket mint olyan „tárgyakat”, amelyek racionálisan megismerhetők és irányíthatók. Lukács azt írja erről: a kapitalizmus ezért az összes „természetes határok eltörlését” hozza létre, és minden, az emberi lények közötti viszonyt tisztán társadalmi viszonyrá alakít át”. A valóság varázstanítására eredményeként az emberek realizálják, hogy nem létezik magasabbrendű hatalom magánál az emberiségnél, s ez arra kényszerít bennünket, hogy „józanul nézzünk szembe” valódi életfeltételeinkkel és egymáshoz fűződő kapcsolatainkkal.

Hasonló folyamat megy végbe a termelés szférájában. A tudományos haladásnak köszönhetően a technológia fejlődése és az együttműködés egyre komplex formái, az emberi munkaerő jelentősége fokozatosan csökken a korábbi munka tárgyiasult eredményeihez képest. A *Grundrissé*ben Marx úgy képzei el ennek a folyamatnak a

végpontját mint a „mechanikus és intellektuális szervek egy teljesen automatikus rendszerét”, amelyben „maguk a munkások pusztán csak a folyamat láncszemei”. A termelőerők fejlődése hatalmas mértékben megnöveli a társadalom termelőerejét, miközben csökkenti az egyes munkás jelentőségét. Marx ezért úgy érvel, hogy a kapitalizmus el fog indítani egy olyan folyamatot, amelyben fokozatosan a tudás és a társadalmi egyén lesznek a legfontosabb termelési erők, egy, a társadalmi élet folyamatait irányítani képes „általános intellektus” formájában.

Miközben Marx álláspontja ebben a kérdésben még ma is vitatott, azt, ahogy a kapitalizmus társadalmisító tendenciáját leírja, néha annak a ma sokfelől vitatott történelemelméletnek a kontextusában interpretálják, amely szerint a történelem teleologikus folyamat, mely egy előre meghatározott végkimenetel felé vezet. Azt, ahogy Marx a kapitalizmust mint társadalmilag progresszív erőt írja le, megkérdőjelezte Federici is,³⁹ aki bizonyította, hogy a kapitalizmusba való átmenet erősítette a nők és a nem fehér népesség elnyomását. Ámde nem szükséges elfogadnunk a történelem teleologikus vízióját ahhoz, hogy értékelni tudjuk azt, ahogy Marx leírta a kapitalizmus „társadalmisító” következményeit, amelyek közül én most négy átfogó témát fogok megvilágítani: új szükségletek, érdekek és vágyak teremtése és kiművelése az emberekben, a hagyományos társadalmi viszonyok felbomlasztása, a formálisan egyenlő viszonyok rendszerének kibővülése és a társadalom kollektív termelőképességének növekedése. A következő alfejezetben amellet fogok érvelni, hogy a kapitalizmus „társadalmisulási” tendenciáját visszájára fordítja a *társadalmisulás és az elidegenedés dialektikája*, amely konfliktust szül a társadalomfejlődés és a kapitalizmus mint gazdasági rendszer között.

A kapitalizmus mint a társadalmon való uralom absztrakt módja

Miközben a kapitalizmus a társadalmisulás „motorjaként” működik, a társadalomfejlődés a kapitalizmus viszonyai között végső soron egy ellentmondásos módon halad előre, ami a visszájára fordítja a kapitalizmus progresszív potenciálját. Ellentétben a korábbi társadalmi rendszerekkel, a kapitalizmusban a termelés nem az emberi szükségletek közvetlen kielégítésének céljával folyik, hanem az értéktöbblet teremtésének és realizálásának céljával. A kapitalizmusban ezért a termelés fejlődése (és ezért a szubjektumé, a természeté és a társadalomé is) az értékteremtésnek van alávetve, amely azután a rendszer

folyamatos létezésének elsődleges előfeltételévé válik. Marx azt írja: „A civilizáció előrehaladása [...] éppen úgy, mint a tudományból, a találmányokból, a munka megosztásából és kombinálásából, az érintkezés megjavult eszközeiből, a világpiac megteremtéséből és a gépekből fakadó eredmények – nem a munkást, hanem a *tőkét* gazdagítják, ezért csak növelik a munkán uralkodó hatalmat.”

A kapitalizmusban a termelés fejlődése a termelők számára úgy jelenik meg mint az önmaguktól való elidegenedés folyamata, amelyben a kapitalizmus gazdasági imperatívuszai egyre inkább a további emberi és társadalmi fejlődés elsődleges akadályává válnak. Emlékezzünk rá, hogy az elidegenedést úgy határoztuk meg mint olyan folyamatot, amelyben a termelés eredményeit *tökeként sajátítják el* és *tökévé alakítják*, amiből az következik, hogy a termelés fejlődése nem növeli maguknak a termelőknek a társadalmi hatalmát, hanem inkább a tőke mint tőlük idegen és velük szemben ellenséges erő hatalmát gyarapítja. Tekintettel arra, hogy a termelés eredményeihez hozzátartozik a termelő szubjektum és annak társadalmi viszonyai is, a tőke és a munka közötti viszony végül átfogja a társadalom egészét. Itt jutunk el Marx kritikai elméletének egyik kulcseleméhez, nevezetesen ahhoz az érveléshez, amely szerint a kapitalizmus hajlamos a társadalmi szervezet absztrakt és személytelen formáit létrehozni. Miközben a terjedelmi korlátok megakadályoznak a Marx elemzése mögött rejlő racionális indokok részletezésében, legyen elég annyi, hogy Marx úgy írta le a kapitalizmust, mint amelyet az a tény különböztet meg a korábbi társadalmi formációktól, hogy a gazdasági tevékenységet absztrakt gazdasági kategóriák közvetítik, melyek közül a legfontosabb az áruforma, valamint az absztrakt érték és a munka úgyszintén benne rejlő kategóriái. A kapitalizmus kifejlődése és terjeszkedése ezért a közvetlenül társadalmi kapcsolatokat egy absztrakt társadalmi renddel helyettesíti, amely mindenkit ugyanazoknak az egyetemes és látszólag személytelen gazdasági imperatívuszoknak vet alá. Marx azt írja, hogy ami kezdetben „úgy jelenik meg, mint az egyénnek a másik általi személyes korlátozása, az utóbbi esetben az egyén tőle független és önmagukban elégséges viszonyok általi objektív korlátozásává fejlődik”. Postone értelmezésében a társadalmi hatalom a kapitalizmusban nem úgy jelenik meg mint az emberek más emberek fölött, vagy akár az egyik osztálynak a másik fölött gyakorolt közvetlen kényszere, hanem mint absztrakt uralmi mód, amely látszólag spontán módon magából a társadalmi létezésből fakad. Miközben a kapitalizmus uralma az emberek fölött végső so-

ron a munkának a tőke általi kizsákmányolásában gyökeredzik, ez a viszony a tőkés társadalomban természetessé válik, és úgy fejeződik ki mint általános konfrontáció az egyén és a társadalom között. Más szavakkal: Marx szerint a kapitalizmus egy olyan társadalmi rendet hoz létre, amely objektív korlátok rendszereként jelenik meg, ez nem is nagyon különbözik Durkheimnek a „társadalmi tényekről” mint az egyén cselekvésének külső korlátjairól alkotott koncepciójától. Durkheimmel ellentétben azonban Marx a társadalom az egyénnel szemben működő külső-kényszerítő jellegét nem úgy szemléli mint a társadalmi élet „mint olyan” egy inherens vonását, hanem mint amely a tőkés termelés elidegenedett jellegéből fakad. Specifikusan: a kapitalizmus az emberiséget olyan gazdasági imperatívuszoknak veti alá, amelyek egyre függetlenebbé válnak tőlünk, minél inkább függünk mi tőlük, és amelyek elkerülhetetlenül konfliktusba kerülnek a gazdaságon kívüli társadalmi célokkal és érdekekkel.

Összefoglalva az eddig végzett elemzést, nézetem szerint az elidegenedés fogalma úgy határozható meg mint a társadalmassulás és az elidegenedés dialektikájának eredménye, amely a termelés eredményeinek elsajátításában és tőkévé való átalakításukban gyökeredzik. A tudományos és technológiai fejlődés révén, a hagyományos térbeli és természeti korlátok megszüntetése révén, a szükségletek differenciálódása és a társadalmi együttműködés kiterjedése révén a kapitalista fejlődés hatalmasan megnöveli az emberiség anyagi és társadalmi erejét. Azonban ennek az erőnek a működését visszajára fordítja az a gazdasági rendszer, amelyben a termelés eredményei egy olyan társadalmi rend reprodukálására szolgálnak, melynek gazdasági imperatívuszai úgy jelennek meg mint az absztrakt, személytelen és az emberek életén uralkodó struktúrák rendszere. A kapitalizmusban a társadalmi termelés fejlődése arra szolgál, hogy teremtsen egy olyan valóságot, amely az emberek számára idegen és megkérdőjelezhetetlen erő, és amelyben éppen maga a társadalom jelenik meg úgy mint a legnagyobb veszély az emberi fejlődés, az ember kibontakozása szempontjából. E dialektika eredményeként, ami valójában a társadalom kollektív erejének növekedése, azt az ember végzettségként és tehetetlenségként éli meg, s közben ami valójában az emberi együttműködés és kölcsönös függés kibővülése, az robbanásszerű ütemben növeli az ember magányát és elszigeteltségét. Nyilvánvaló példája ennek az automatizálás és a mesterséges intelligencia technikáinak fejlődése, amelyeket a mérsékeltebb felfogások úgy írnak le, mint amelyek strukturális változást indítanak el, amelyben a mai munkaerő

hatalmas szektorai kényszerülnek más foglalkoztatási szektorokba, a pesszimista leírások pedig úgy, mint amely magának a bér munkának az intézményét fenyegeti, mindkettő radikálisan destabilizálni fogja a dolgozók millióinak életét világszerte.⁴⁰ Ebben az esetben a termelési eredményei nemcsak azzal a veszéllyel járnak, hogy a munkásosztály hatalmas szegmenseit munkanélküliséggel, képzettségük elvesztésével vagy munkahelyváltoztatással fenyegetik, hanem egyszersmind destabilizálják magát a tőkés társadalmat is, legalábbis abban a mértékben, amennyiben az a bér munka intézményére épül és létezése attól függ. Vizsgáljuk meg az emberi viselkedésre vonatkozó adatok, gyűjtésére és elemzésére szolgáló internetalapú technológiák fejlődését is, amelyeket az olyan cégek, mint a Facebook és a Google arra használnak, hogy kereskedelmi célok érdekében előre jelezzék és irányítsák az emberi viselkedést – számos káros pszichológiai és társadalmi következménnyel. Ami ezeket a példákat a marxista értelemben vett „elidegenedés” példáiá teszi, az az, ahogy a technológiai fejlődés progresszív potenciálját a tőke gazdasági imperatívuszai a visszajára fordítják, úgyhogy az emberiség termelési potenciálja veszedelmes és láthatóan ellenőrizhetetlen erővé válik. Mindkét esetben az elidegenedés az élő munka és a technológiai fejlődés eredményeiből alakul ki, de csak annyiban, amennyiben ezek tárgyasulnak annak a kapitalista rendszernek a formájában, amelyet folyamatosan – habár bizonyosan nem mindig tudatosan vagy önként – újratermelünk. Más szavakkal: az elidegenedés nem az egyén és a társadalom mint külső tárgy közötti konfrontációból fakad, ami azt implikálná, hogy az elidegenedés csak a társadalmiság kevésbé kifejlett formáihoz való visszatérés révén lenne meghaladható. Az elidegenedés inkább egy, a termelés társadalmi szervezetében gyökeredző ellentmondást fejez ki, amely csak több, nem pedig kevesebb társadalmi fejlődés és együttműködés révén haladható meg.

Diskusszió: visszaigényelni az elidegenedés marxista elméletét

Fentebb azt a gondolatot fejtettem ki, hogy a kapitalizmusban a társadalmi fejlődést a társadalmisulás és az elidegenedés dialektikája jellemzi, amely strukturális konfliktust generál a társadalomfejlődés és a gazdasági rendszer között. Mielőtt továbblépnénk, hogy megvizsgáljuk ennek az értelmezésnek a szociológiai következményeit, bizonyítani fogom, hogy ez az értelmezés hogyan közelíti meg az

általam a cikk elején azonosított négy problémát, amelyek hagyományosan az elidegenedés elméletéhez kapcsolódnak. Miközben ezek a kérdések bizonyos mértékben átfedésben vannak, például az imént említett kapcsolat az esszencializmus és a konzervativizmus között, külön-külön meg tárgyalni őket, elemzési célokra mégis hasznos lehet. Ezért sorban meg fogom vizsgálni ezt a négy kérdést, mielőtt meg tárgyalom az elmélet általánosabb következményeit a záró elemzésben.

Elsőként: az elidegenedés fogalmának szemantikai túlerheltségét megoldja az, ha a fogalomnak *specifikusabb* meghatározást adunk: a társadalmi termelés eredményei elsajátításának és átalakításának tőkés alakítását értjük alatta. Ahelyett, hogy úgy gondolnánk el az elidegenedést, mint amely inherensen hozzátartozik az emberi cselekvéshez vagy a társadalmi szervezethez mint olyanhoz – ahogyan Tyler⁴¹ és Acevedo⁴² sugallják –, a marxista megközelítés ragaszkodik hozzá, hogy az elidegenedést úgy magyarázza mint a *tőkés* termelési mód specifikus eredményét. Ez persze nem jelenti azt, hogy az elidegenedés, elkülönültség, tehetetlenség és elszigeteltség összes érzéseit a kapitalizmus hozná létre, vagy hogy lehetetlen lenne elgondolni bármilyen elidegenedés-jellegű tapasztalatot a nem kapitalista társadalmi rendszerekben. Azonban az, hogy az elméletet a kapitalizmus elemzésére alapozzuk, döntő feltétele annak, hogy visszanyerjük az elidegenedést mint specifikusan *marxista* fogalmat, amely különbözik a hasonló jelenségek szociológiai leírásaitól, egyszersmind ahhoz is, hogy megkonstruáljunk egy olyan fogalmat, amely elég specifikus ahhoz, hogy segítségével empirikusan vizsgálható előrejelzéseket alkossunk.

Ezenfelül az elidegenedés elméletének az esszencialista tendenciája nagyban csökkenthető akkor, ha az emberi lényeg egy szerényebb igényű elméletét előfeltételezzük, amely csak a cselekvésre, kreativitásra és önmagunk újrafelfedezésére való képességünket hangsúlyozza. Ennek megfelelően az elidegenedést nem úgy gondoljuk el mint egy természeti alapállapotból való kihullást, hanem mint távolságot társadalmi potenciálunk és ama képességünk között, hogy ezt a potenciált saját magunk meghatározta célokra irányítsuk, ez a távolság mindig immanens, viszonylagos és történelmileg meghatározott. Ez olyan távolság, amely csak a további társadalmi fejlődés és demokratizálódás, nem pedig a korábbi és „autentikusabb” létezési módokhoz való visszatérés révén szüntethető meg. Ebben a vonatkozásban a marxista elidegenedés-elmélet elkerüli azt a konzervatív tendenciát, hogy romantikusan idealizáljuk a prekapitalista társadalmakat, éppúgy, mint

azt, hogy a társadalmat magát úgy ábrázoljuk mint amely lényegénél fogva elnyomó és elidegenítő jellegű. Más szavakkal: ha a kapitalizmusról felismerjük, hogy az a társadalmi uralmi viszonyoknak egy elidegenítő módja, az képessé tesz minket rá, hogy kritizáljuk azt, ahogy a társadalmi szervezet bizonyos formái konfliktust hoznak létre az egyén és a társadalom között, anélkül, hogy ezt a kritikát magának a „társadalminak” az elvetésévé általánosítsanak.

Végül: az elidegenedés itt javasolt elmélete elkerüli a fogalom paternalista implikációit is, amennyiben nem előfeltételezi az ember „java” egy szigorú meghatározásának való elköteleződést. Amikor beazonosítjuk és kritizáljuk a kapitalista termelési mód elidegenítő következményeit, akkor ez nem követeli meg, hogy azt gondoljuk: ácsnak lenni autentikusabb, vagy kevésbé autentikus dolog, mint hivatásos filozófusnak, vagy hogy költészetet írni az emberi létezés inkább, vagy kevésbé értékes módja, mint horrorfilmeket nézni. Ehelyett az egyedüli normatív előfeltevés, melynek az elfogadását a marxista elidegenedés-elmélet megköveteli tőlünk, abban áll, hogy egy olyan helyzet, amelyben az emberek általánosságban szabadon határozzák meg saját tevékenységeik eszközeit és céljait, kívánatosabb, mint egy olyan, amelyben ezt a szabadságot korlátozzák, és egy olyan társadalom, amely átlátható és ellenőrizhető, kívánatosabb annál, amely megragadhatatlan és megváltoztathatatlan. Mint ilyen, az elidegenedés elmélete összeegyeztethető a marxizmussal mint a társadalomkritika egy progresszív formájával, amely elkötelezett marad annak a gondolatnak, hogy a kapitalizmussal szembeni egyedül kívánatos alternatíva az, amely társadalmasultabb, mint a rendszer, amelyben jelenleg élünk.

Az elmélet korlátjai

Egy lehetséges ellenvetés az elidegenedés általam javasolt fogalmával szemben az, hogy a kapitalista termelésre való összpontosítás kizárja a világ népessége egy jelentős részének cselekvését és tapasztalatait, azokat, akik nem vesznek részt bémunkásként a gazdasági szférában. Azonban ez a kérdés könnyen megoldható, hogy ha bele vesszük az elméletbe azt a nem bérezett munkát is, amely hozzájárul a kapitalista társadalom (újra)termeléséhez, megfelelően a termelés imént meg-tárgyalt kibővített felfogásának. Mint Fraser és Jaeggi⁴³ meggyőzően kimutatták, a tőkés termelés nem korlátozódik a „gazdasági” szférára,

ahogyan azt hagyományosan definiálják, hanem egy olyan társadalmi rendtől függ, amely magában foglalja azt a reprodukciós munkát is, amelyet hagyományosan a nők végeztek, a természeti erőforrások kisajátítását, a piac működését biztosító és nemkívánatos társadalmi hatásait ellensúlyozó politikai intézményeket éppúgy, mint az imperializmus, a neokolonializmus és a faji elnyomás által lehetővé tett hiperkizsákmányolást. Ebben a vonatkozásban úgyszintén nagyon fontos a kapitalizmus tendenciája arra, hogy maga alá rendelje és „kolonizálja” a társadalmi élet egyre több aspektusát, megteremtve azt, amit Tronti⁴⁴ „társadalmi gyárnak” nevezett, amelyben a népesség összes szekciói részt vesznek az értéktermelésben. A kapitalizmus fejlődése ezért hajlamos általánossá tenni az elidegenedés társadalmi tapasztalatát olyan módon, amely megteremti a tőkével szembeni szervezett ellenállás *általánosabb* formáit, és nem csak azokat, amelyeket az ortodox marxista értelmezések feltételeznek, amelyek az ipari munkásosztályt tekintik az antikapitalista harc elsődleges ágensének.

Ezenfelül a kapitalizmus mint az embert „társadalmisító” erő történelmi szerepének az értékelése szintén bírálható azért, amiért drámai mértékben alábecsüli a tőkés fejlődés ökológiai következményeit, nem utolsósorban a klímaváltozás életbevágó fenyegetését, amelyet a természet erőforrásai dominálásának és absztrakt csereértékké váló erőszakos konvertálásának több évszázados gyakorlata teremtett meg. Különösen a klímaváltozás ténye az, amely problematikussá teszi azt az elképzelést, hogy a kapitalizmus történelmi küldetése az lenne, hogy felszabadítja az emberiséget a szűkösség és a természeti környezet uralma alól. Malm⁴⁵ szerint a környezeti katasztrófa viharfelhőként közelít a posztmodern kapitalizmus képekben rögzült „mega-városa” felé, és erőteljesen emlékeztet rá: a kapitalizmus végső soron a természettől és a munkától függ. Ezt az elemzést kiterjesztve az ebben a cikkben kifejtett elméleti álláspont azt sugallja, hogy a klímaváltozást úgy értelmezhetjük mint a kapitalizmus absztrakt imperatívuszai és a kapitalizmust létrehozó termelési folyamatok közötti kölcsönös elidegenedést. Azt sugallja, hogy az emberiség képessége a természet uralására folyamatos veszélyt jelent az emberiségre mindaddig, amíg ezt a hatalmat a tőke reprodukálására és bővítésére használják, és hogy a technológia hatalmának növekedése a kapitalizmusban végül abban fog megnyilvánulni, hogy a társadalom tehetetlen lesz az ökológiai katasztrófával szemben. Malm⁴⁶ érvelését kiegészítve ez az álláspontunk azt vonja maga után, hogy az ökológiai probléma valóban tartós megoldása csak úgy valósítható meg, hogy ha egy

kevésbé elidegenedett társadalmi rend alakul ki, amelyben többé nem rosszalljuk, hogy az emberiség társadalmi erői megnövekedtek, és nem is próbáljuk ezeknek az erőknek a növekedését megfékezni, hanem a jelenleginél jobb módon használjuk fel őket.

Konklúzió

Boltanski és Chiapello különbséget tettek a kapitalizmus *artisttikus* és *társadalmi* kritikái között, amennyiben az előbbiek „bohém” felháborodást jelentenek azon, hogy a kapitalizmusból hiányzik a szépség, az autentikusság és a szabadság, míg az utóbbiak a társadalmi egyenlőtlenség és az egyéni önzés „szocialista” kritikájára hivatkoznak. Miközben Boltanski és Chiapello a kapitalizmus artisttikus és társadalmi kritikáit úgy írják le mint amelyek alapvetően összeegyeztethetetlenek, az elidegenedés marxista elméletének rekonstruálása feltehetően egy hiányzó láncszemet nyújt a kettő között. Úgy teszi ezt, hogy összekapcsolja a szabadság elvesztését a munka kizsákmányolásával, és az élet „jelentésének” elvesztését a társadalmi termelés eredményeinek idegen és az emberen uralkodó társadalmi renddé való átalakulásával, amelyben minden más célt alárendelnek a gazdasági érték termelésének. Bármilyen ismerősek is legyenek ezek a témák a marxizmuson és a kritikai elméleten belül, az elidegenedés fogalmának visszanyerése lehetővé teszi, hogy megvilágítsuk azokat a kulturális és pszichológiai aspektusokat, amelyeken gyakran átsiklanak azok az inkább „strukturális” marxista társadalomleírások, amelyek materialista módon akarják megalapozni a társadalomkritikát, amely egyébként moralizáló vagy pusztán esztétikai társadalomkritikává silányulna. Általánosabban az elidegenedés marxista elmélete a társadalomkritikát arra összpontosítja, amit Weber így írt le: „életünk legvégzetesebb hatalma a kapitalizmus”; nevezetesen az a gazdasági rend, amelyben minden emberi tevékenység, cél és törekvés a tőke felhalmozásának rendelődik alá.

Úgyszintén hangsúlyoznunk kell, hogy az elidegenedés általam itt felvázolt elmélete elsődlegesen nem a kapitalista társadalmak életének *pszichológiai tapasztalatát* próbálja meg leírni, hanem azokat az objektív folyamatokat, melyek az elidegenedés elmélete által hagyományosan leírt szubjektív érzéseket létrehozzák. Mi több, egy fontos következménye a marxista elidegenedés-elméletnek, hogy különbséget kell tennünk az elidegenedés mint objektív társadalmi folyamat és

ama szubjektív tapasztalatok között, amelyeket ez a folyamat létrehoz. Miközben nyilvánvalóan nem igaz, hogy az elidegenedéssel kapcsolatos összes érzések visszavezethetők lennének a kapitalista termelési módra, mindazonáltal észszerűen feltételezhető, hogy a tehetetlenséggel, elszigeteltséggel és kétségbeeséssel kapcsolatos érzéseink egy jelentős része a termelés társadalmi szervezetéhez kapcsolódik, és hogy érdemes megkülönböztetnünk ezeket az érzéseket a más tényezők által előidézett hasonló élményektől. Ellentétben azokkal az elméletekkel, amelyek az elidegenedést mint az emberi cselekvés egyetemes és elkerülhetetlen vonását írják le, és amelyek természetüknél fogva empirikusan csak kevésbé alkalmazhatók, a marxista elidegenedés-elmélet képes empirikus előrejelzéseket adni a társadalmakon belüli és a társadalmak közötti elidegenedés méreteiről. Például az elmélet azt jelzi előre, hogy az elidegenedés fokozódni fog, hogyha a termelés és a technológia fejlődése egybeesik az áruvá válás és a piacosítás folyamataival, illetve ezek révén jön létre, és hogyha a demokrácia és a kollektív önrendelkezés intézményeit lebontják és piaci mechanizmusokkal váltják fel. Az elmélet azt is előrejelzi, hogy az elidegenedést súlyosbítja a növekvő gazdasági egyenlőtlenség, és különösen a növekvő egyenlőtlenség a munkások és a tőketulajdonosok között. Végül azok a csoportok, amelyek a legjobban kitéttek a piaci erőknek és a leginkább megfosztottak a társadalmi körülményeik befolyásolásához szükséges társadalmi hatalomtól, valószínűleg különösen ki vannak téve a sorsnak való kiszolgáltatottság, a reménytelenség, a magány és a kétségbeesés szubjektív tapasztalatának.

Az elmúlt évtized alatt a különböző társadalomtudományokhoz és különböző politikai irányzatokhoz tartozó tudósok úgy írták le a mai társadalmat, mint amelyet a mindenféle jelentkező és egyre erősödő társadalmi egyenlőtlenségek, a politikai fatalizmus, a jogfosztás, a társadalmi dezintegráció és a magány, az elszigeteltség és a mentális egészségi problémák növekvő rátái jellemeznek.⁴⁷ A marxista elidegenedés-elmélet egyik előnye, hogy segítségével megmagyarázhatjuk, hogy ezek a kérdések és más társadalmi problémák hogyan kapcsolódnak a kapitalista társadalom alapvető szerveződési módjához. Különösen abban segíthet a marxista elidegenedés-elmélet, ahogy én itt felvázoltam, hogy megvilágítsa és megvizsgálja azt, amit a *társadalmi hatalom és a társadalmi elszigeteltség paradoxonjának* nevezhetnénk. A paradoxon első része, amelyet Bauman megjegyzése foglal össze, abban áll, hogy mi, emberek, soha nem voltunk ilyen szabadok, és soha nem éreztük magunkat ilyen tehetetlenek,

a kollektív tehetetlenség tapasztalatára utal az ember által teremtett ökológiai, technológiai, politikai, kulturális és társadalmi változásokkal szemben, arra a társadalmi tapasztalatra, amely egybeesik azzal a folyamattal, ami valójában az emberiség társadalmi és anyagi erejének a megnövekedése, sőt, úgy tűnik, éppen ez utóbbi hozza létre.⁴⁸ A paradoxon második része a magunk által is átélt-bevallott magányosság növekedésére utal, amely az elmúlt évtized folyamán figyelhető meg. A magányosság és az elszigeteltség egy olyan történelmi pillanatban alakul ki, amikor az emberek objektíve jobban összekapcsolódnak és jobban függenek egymástól, mint a történelem során bármikor, s amikor a kommunikáció és a társadalmi interakció technológiai soha nem voltak könnyebben elérhetőek. Ezek a jelenségek együtt azt tükrözik, ami úgy írható le mint a „kollektív cselekvésre való képesség” összeomlása a mai társadalomban, melyet az jellemez, hogy egyre nő a szakadék az emberiség objektív lehetőségei és az ezeknek a lehetőségeknek a kézbe tartására-hasznosítására való képességünk között. Ha a marxista elidegenedés-fogalom ebben a pillanatban visszkapja a maga jogos helyét, az arra emlékeztet bennünket, hogy ezt az összeomlást, a kollektív cselekvésképtelenséget nem választhatjuk külön attól a társadalmi rendtől, amelyben termelőmunkánk eredményeit kisajátítják és tőkévé alakítják, egy absztrakt, életünket domináló és kontrollálhatatlan erővé, olyan erővé, amely mindazonáltal magában hordja egy nem elidegenedett társadalom radikális lehetőségét.

Jegyzetek

- ¹ P. L. Choquet: Alienation and the task of geo-social critique. *European Journal of Social Theory*, 24. (2021). 105–122.
- ² F. B. Berardi: *Futurability: The age of impotence and the horizon of possibility*. Verso, 2017; W. Brown: *In the ruins of neoliberalism: The rise of antidemocratic politics in the west*. Columbia University Press, 2019; N. Hertz: *Ensomhetens århundre. Hvordan finne sammen i en verden som splitter oss*. Res Publica, 2020.
- ³ Choquet (2021): i. m.; R. Jaeggi: *Alienation*. Columbia University Press, 2014; S. Sayers: *Marx and alienation: Essays on Hegelian themes*. Palgrave Macmillan, 2011; C. Tyler: Power, alienation and performativity in capitalist societies. *European Journal of Social Theory*, 14. (2011). 161–179.
- ⁴ Lásd: T. F. Carver: Marx's conception of alienation in the Grundrisse. In M. Musto (szerk.): *Karl Marx's 'Grundrisse: Foundations of a critique of political economy' one hundred and fifty years later*. Routledge, 2008. 48–66.; Sayers (2011): i. m.; Z. Zoubir: "Alienation" and critique in Marx's manuscripts of 1857–58 ("Grundrisse"). *European Journal of the History of Economic Thought*, 25. (2018). 710–737.

- ⁵ G. A. Acevedo: Turning anomie on its head: Fatalism as Durkheim's concealed and multidimensional alienation theory. *Sociological Theory*, 23. (2005). 75–85.; Choquet (2021): i. m.; A. Hochschild: Emotional life on the market frontier. *Annual Review of Sociology*, 37. (2011). 21–33.; Jaeggi (2014). i. m.; Tyler (2011): i. m.
- ⁶ Choquet (2021): i. m.
- ⁷ Sayers (2011): i. m.
- ⁸ Zoubir (2018): i. m.
- ⁹ Acevedo (2005): i. m.; Choquet (2021): i. m.
- ¹⁰ G. Lukács: *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics*. Merlin Press, 1971.
- ¹¹ J-P. Sartre: *Critique of dialectical reason. I. Theory of practical ensembles*. Verso, 2004.
- ¹² M. Postone: *Time, labor and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge University Press, 2003.
- ¹³ Sayers (2011): i. m.
- ¹⁴ P. Ricoeur: *Aliénation. Encyclopædia universalis*. 1968.
- ¹⁵ Sayers (2011): i. m.
- ¹⁶ Acevedo (2005): i. m.; Z. Bauman: *Liquid modernity*. Polity Press, 2000; Lukács (1971): i. m.
- ¹⁷ L. Althusser: *For Marx*. Verso, 2005.
- ¹⁸ Althusser (2005): i. m. 193.
- ¹⁹ Sayers (2011): i. m.; E. P. Thompson: *The poverty of theory*. Monthly Review Process, 2008.
- ²⁰ Choquet (2021): i. m.; Hochschild (2011): i. m.
- ²¹ Jaeggi (2014): i. m.
- ²² Jaeggi (2014): i. m.
- ²³ Acevedo (2005): i. m. 81.
- ²⁴ Jaeggi (2014): i. m. 28.
- ²⁵ H. Marcuse: *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge, 1991, 11.
- ²⁶ K. Marx: Critique of the Gotha program. In R. C. Tucker (szerk.): *The Marx-Engels reader*. W. W. Norton & Company, 1978. 525–541.
- ²⁷ Acevedo (2005): i. m.; Choquet (2021): i. m.; Jaeggi (2014). i. m.; Tyler (2011): i. m.
- ²⁸ K. Marx: Capital: Volume three. In R. C. Tucker (szerk.): *The Marx-Engels reader*. W.W. Norton & Company, 1978. 439–442.
- ²⁹ K. Marx: *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy (rough draft)*. Penguin Classics, 1993. 712.
- ³⁰ Pl. Acevedo (2005): i. m.
- ³¹ Sartre (2004): i. m.
- ³² Sartre (2004): i. m. 180.
- ³³ K. Marx – F. Engels: The German ideology: Part I. In R. C. Tucker (szerk.): *The Marx-Engels reader*. W.W. Norton & Company, 1978. 160.
- ³⁴ Sartre (2004): i. m. 227.
- ³⁵ Marx (1993): i. m. 832.
- ³⁶ K. Marx: Wage labour and capital. In R. C. Tucker (szerk.): *The Marx-Engels reader*. W. W. Norton & Company, 1978. 207.

- ³⁷ Lukács (1971): i. m.
- ³⁸ K. Marx – F. Engels: *The communist manifesto*. Penguin Books, 2004. 7.
- ³⁹ S. Federici: *Caliban and the witch: Women, the body and primitive accumulation*. Autonomedia, 2004.
- ⁴⁰ B. Vermeulen – J. Kesselhut – A. Pyka – P. P. Saviotti: The impact of automation on employment: Just the usual structural change? *Sustainability*, 10. (2018), 5. 1661.
- ⁴¹ Tyler (2011): i. m.
- ⁴² Acevedo (2005): i. m.
- ⁴³ N. Fraser – R. Jaeggi: *Capitalism: A conversation in critical theory*. Polity Press, 2018.
- ⁴⁴ M. Tronti: *Workers and capital*. Verso, 2019.
- ⁴⁵ A. Malm: *The progress of this storm: Nature and society in a warming world*. Verso, 2018.
- ⁴⁶ Malm (2018): i. m.
- ⁴⁷ Brown (2019): i. m.; F. Fukuyama: *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*. Picador, 2018. Hertz (2020): i. m.; T. Piketty: *Capital and ideology*. The Belknap Press of Harvard University Press, 2020.
- ⁴⁸ Berardi (2017): i. m.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: Emil Øversveen: Capitalism and alienation: Towards a Marxist theory of alienation for the 21st century. *European Journal of Social Theory*, 25. (2022), 3. 440–457.